

Վաղարշապատի Մ. Գորկու անվան N5 ավագ դպրոց

Հերթական ատեստավորման ենթակա ուսուցիչների
վերապատրաստում

ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Հետազոտության թեմա՝ Գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և
զարգացման կարևորությունը երաժշտության դասին

Առարկա՝ Երաժշտություն

Հետազոտող ուսուցիչ՝ Տաթև Խաչատրյան

Ուսումնական հաստատություն՝ Վաղարշապատի հիմնական դպրոց
ՊՈԱԿ

Վերապատրաստող՝ Ա. Կոշկարյան

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....3

1. Երաժշտության դասերին երեխաների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման վերաբերյալ հետազոտական աշխատանքի նպատակները, խնդիրները.....5

2. Երաժշտության դասերին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման վերաբերյալ հետազոտական աշխատանքի ընթացքը և արդյունքները.....11

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....21

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....23

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արդիականությունը: Հասարակության զարգացման ներկա փուլում առանցքային է դառնում դպրոցականների երաժշտական մշակույթի ձևավորման և զարգացման խնդիրը: Երաժշտության դասը, ինչպես գիտեք, արվեստի դաս է: Նման դասերին ձեռք բերելով որոշակի գիտելիքներ, հմտություններ և կարողություններ՝ աշակերտները ներգրավվում են ստեղծագործական գործունեության մեջ: Այս առումով արդիականացվում է նրանց նախասիրությունները, կարիքները, երաժշտական մտածողությունը, հետաքրքրությունները, երևակայությունը, գեղագիտական ճաշակ ձևավորելու անհրաժեշտությունը: Գեղագիտական ճաշակը, լինելով գեղագիտական աշխարհայացքի և գեղագիտական հուզականության ներդաշնակ միասնություն, կարգավորում է մարդու արժեքային կողմնորոշումը գեղագիտական իդեալի ձևավորման հարցում և ուղղակիորեն ազդում է աշակերտի անհատականության կարևոր տարրի բովանդակության վրա՝ այս ամենը երաժշտական մշակույթն է:

Երաժշտական մշակույթը բարձրագույն մակարդակների՝ գեղարվեստական, գեղագիտական, հոգևոր մշակույթի և առհասարակ մշակույթի ամենակարևոր բաղադրիչն է: Մշակույթի հիմունքների, կյանքի ինքնորոշման մշակույթի, տարրական հանրակրթական գիտելիքների յուրացումը, որն ապահովում է նրա ճանաչողական կարողությունների և սոցիալական հաղորդակցության զարգացումը, ինչպես նաև կրթական գործունեության հիմնական հմտությունների ձևավորումը, տեղի է ունենում դպրոցական կրթության ընթացքում:

Այս առումով մեր ժամանակի հրատապ խնդիրներից է երաժշտության դասերին գեղագիտական ճաշակի ձևավորումն ու դաստիարակությունը՝ որպես դպրոցականների երաժշտական մշակույթի զարգացման պայմաններից մեկը:

Հետազոտության նպատակը՝ տեսականորեն հիմնավորել և փորձարարական ստուգել երաժշտության դասերին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման համար անհրաժեշտ մանկավարժական պայմանները՝ որպես աշակերտների երաժշտական մշակույթի զարգացման պայման:

Հետազոտության առարկան՝ հանրակրթական դպրոցի աշակերտների երաժշտության դասերին գեղագիտական ճաշակի ձևավորման գործընթացը, իսկ

օբյեկտը՝ աշակերտների երաժշտական գործունեությունը հանրակրթական դպրոցի երաժշտության դասերին:

Վարկած. Եթե երաժշտության դասերի նպատակը երաժշտական կարողությունների ձևավորումն ու զարգացումն է՝ երաժշտական լսողության, հուզական արձագանքման, երաժշտաո՞րիթմական ունակությունների, ապա այն նպաստում է աշակերտների մոտ ձևավորել գեղագիտական ճաշակի զարգացման բարձր մակարդակ:

Հետազոտության նպատակին, օբյեկտին, առարկային համապատասխան, առաջադրված վարկածն ապացուցելու համար պետք է լուծել հետևյալ **խնդիրները.**

- ուսումնասիրել թեմայի վերաբերյալ գիտական և մեթոդական գրականությունը.
- մշակել և ստուգել երաժշտության դասերին գեղագիտական ճաշակի ձևավորման գործընթացի հաջորդականությունը,
- առաջարկել և գործնականորեն ստուգել գեղագիտական ճաշակի զարգացմանը նպաստող ծրագիր:

Հետազոտական աշխատանքն իրականացվել է հետևյալ մեթոդների հիման վրա՝ տեսական վերլուծություն, համեմատական վերլուծություն, գիտահետազոտական տվյալների և փորձի ուսումնասիրություն, ընդհանրացում և համակարգում, դիտարկում, զրույց, երեխաների թեստավորում, լսում, մանկավարժական պրակտիկայի վերլուծություն, երեխաների գործունեության ուսումնասիրություն:

1. Երաժշտության դասերին երեխաների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման վերաբերյալ հետազոտական աշխատանքի նպատակները, խնդիրները

Աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորումը կարևոր պայման է երաժշտության դասերին երաժշտական մշակույթի ձևավորման և զարգացման համար: Հոգեբանական և մանկավարժական գրականության վերլուծությունը ցույց է տվել, որ ժամանակակից դպրոցը փնտրում է երաժշտության դասերին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորումն ու զարգացումը ապահովող մոդել¹:

Սոցիալական փորձի, երաժշտական մշակույթի նվաճումների յուրացումը կատարվում է գործունեության միջոցով: Գործունեության մեջ բարելավվում են ընկալումը, հիշողությունը, մտածողությունը, երևակայությունը, սենսացիաները: Ցանկացած գործունեության ընթացքում երեխան տիրապետում է գործողությունների, որոնք հանգեցնում են որոշակի արդյունքի, որոնք կազմում են մտավոր զարգացման բովանդակության հիմքը (ընկալում, մտածողություն, երևակայություն, հիշողություն): Երաժշտական գործունեությունը ևս բաղկացած է բազմաթիվ գործողություններից: Օրինակ՝ երգին տիրապետելու համար երեխան ուշադիր լսում է երգի ներածությունը, փորձում է այն սկսել ժամանակին, որսում է տրված տեմպը, արտացոլում է պարզ երանգներ, երբ այն կատարվում է և կատարումն ավարտում է իր հասակակիցների հետ միաժամանակ²:

Այս հմտությունների համադրությունը թույլ է տալիս երեխային հետագայում հաղթահարել նոր, ավելի բարդ գործողություններ: Դպրոցականների երաժշտական գործունեությունը երեխաների երաժշտական արվեստի (և դրա միջոցով շրջապատող կյանքի և իրենք իրենց) իմացության տարբեր ձևերն են, որոնց օգնությամբ իրականացվում է նաև ընդհանուր զարգացումը:

Մեր հետազոտական աշխատանքի մանկավարժական նպատակն է աշակերտների մոտ գեղագիտական ճաշակը ձևավորել երաժշտական կարողությունների զարգացման միջոցով, որն իրականացվում է ինտենսիվ ուսուցման մեթոդներով:

¹ Белинский Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. 2-е изд. М., 1973, էջ 46

² Ковин Б.В. О музыкально-творческих навыках у детей. Из истории музыкального воспитания. М., 1990, էջ 104

Այդ նպատակով իրականացրած մեր հետազոտությունը բաղկացած է հետևյալ բաժիններից.

1. հետազոտական աշխատանքի կառուցվածքի և բովանդակության որոշում,
2. աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման մոդելի մշակում,
3. աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման չափորոշիչ մակարդակի գնահատման սանդղակի մշակում,
4. երաժշտության դասերին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման սկզբնական վիճակի բացահայտում:
5. աշակերտների գեղագիտական ճաշակի դաստիարակման արդյունավետության համար անհրաժեշտ մանկավարժական պայմանների մշակում և իրականացում.
6. կատարված աշխատանքի արդյունքների վերլուծություն և ընդհանրացում.

Հետազոտության ընթացքում անդրադարձել ենք հետևյալ խնդիրներին.

- գեղագիտական ճաշակի ձևավորման սկզբնական մակարդակի ուսումնասիրություն,
- գեղագիտական ճաշակի զարգացման մակարդակի բացահայտում,
- երեխաների տեսական գիտելիքների և գործնական հմտությունների համակարգի տիրապետում, դասարանում համագործակցության մթնոլորտի ստեղծում, ստեղծագործական առաջադրանքներով հարստացում, տարաբնույթ տեխնոլոգիաների կիրառում, որոնք ապահովում են տարրական դպրոցական տարիքի գեղագիտական ճաշակի ձևավորումն ու կրթությունը,
- գեղագիտական ճաշակի ձևավորման համար մանկավարժական պայմանների արդյունավետության ստուգում,
- ստացված արդյունքների, եզրակացությունների և առաջարկությունների մշակում:

Հետազոտական աշխատանքներն իրականացվել են երեք հաջորդական փուլերով՝ ախտորոշիչ, ձևավորող և վերջնական ամփոփում:

I փուլը (ախտորոշիչ) ներառում է չորս դաս, որոնց նպատակն է բացահայտել երաժշտության դասերին երեխաների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման մակարդակի նախնական վիճակը:

II փուլ՝ (ձևավորող) ներդրվել և փորձարկվել է երաժշտության դասերին գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և զարգացման տեխնոլոգիան:

III փուլ՝ վերջնական և ընդհանրացնող: Ընդհանրացվել են երաժշտական արվեստում երեխաների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման մակարդակների ախտորոշիչ տվյալները:

Գիտական գրականության վերլուծության հիման վրա մենք պարզեցինք, որ գեղագիտական ճաշակի հաջող ձևավորման էական նախապայման է ոչ միայն հատուկ երաժշտական ունակությունների զարգացումը, այլև բարոյական և գեղագիտական զգացմունքներն ու համոզմունքները:

Հատուկ ստեղծված պայմաններում երեխաների յուրացման գործընթացում տեղի ունեցող փոփոխությունները քաջահայտելու համար երաժշտական ունակությունների ձևավորման և զարգացման խնդրի վերաբերյալ մշակվել են երեք հնարավոր մակարդակ՝ ստեղծագործական (բարձր), նախաձեռնողական (միջին), վերարտադրողական (ցածր):

Աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման *ստեղծագործական մակարդակը* (բարձր) առանձնանում է երաժշտության պարապմունքների դրական մոտիվացիայով, ձայնա-լսողական կայուն կոորդինացիայով (երգելու ինտոնացիաների մաքրությամբ), հնչյունների հուզական արտահայտչականությունը զգալու ունակությամբ (ազատ հնչյունների ազատ տարբերակում ըստ բարձրության և տևողության), երաժշտության տարբերակված ընկալմամբ (երաժշտական արտահայտչականության միջոցների՝ երաժշտական կերպար ստեղծելու գործում բարձրության, տևողության, տեմբրի և դրանց դերի տարբերակում)³:

Նախաձեռնողական մակարդակը (միջին) բնութագրվում է համաշխարհային, հայրենական դասական և ժողովրդական երաժշտության կոմպոզիտորների ստեղծագործական գործունեությունը ուսումնասիրելու դրական շարժառիթով. սակայն երաժշտական կերպարի վերլուծությունը կատարվում է ըստ մոդելի՝ ինքնուրույնություն չկա: Երաժշտական կերպարի հուզական բովանդակությունը մեկնաբանելիս խոսքը զարգացած չէ, երեխան ունի բավարար գիտելիքներ,

³ Коныратбай Т. Некоторые проблемы подготовки учителя музыки в условиях национальной аудитории. // В мире музыки: преподавание в школе, колледже и ВУЗе - 2004, №4, էջ 154

հմտություններ և կարողություններ, սակայն գործնական դժվարություններ է ունենում՝ երաժշտական լսողությունը բավականաչափ զարգացած չէ⁴ [7]:

Վերարտադրողական մակարդակը (ցածր) բնութագրում է մոտիվացիայի, երաժշտական և կրթական գործունեությամբ զբաղվելու ցանկության բացակայությունը՝ երաժշտական պատկերների ընկալումն ու ըմբռնումը անբավարար է: Մեղեդու ինտոնացիոն կառուցվածքի առանձնահատկությունները չեն տարբերվում, երգերում չկա տեմբոի ճշգրտություն, կրկնվող բացատրություններով և ցուցադրմամբ բարելավումներ չկան, երաժշտական մեղեդիի կամ ռիթմի տարրերի հատուկ փոփոխություններ չեն նկատվում. (չնայած նրանք զգում են, որ ստեղծագործությունն ամբողջությամբ փոխվել է), սեփական գործունեությունը վերլուծելու և ուղղելու ունակության լիակատար բացակայություն, առաջադրված ստեղծագործական առաջադրանքների թյուրիմացություն և սխալ մեկնաբանում⁵ [10]:

Երաժշտության դասերի անցկացման մեթոդաբանության համաձայն՝ երաժշտական ստեղծագործության ընկալման գործընթացում օգտագործել ենք հետևյալ կարգը.

- հիմնական տրամադրության բացահայտում, պատկերների հուզական գունավորում,
- երաժշտական կերպարի զարգացման և կոմպոզիտորի մտադրությանը համապատասխանության, դատողությունների մշակման և ապացույցների ճիշտ ըմբռնում,
- աշխատանքի հիմնական գաղափարի սահմանում,
- ստացած գիտելիքները (կյանքի և երաժշտական փորձի հիման վրա) օգտագործելու և երաժշտական ստեղծագործության վերլուծության մեջ կիրառելու կարողություն,
- աշխատանքի նկատմամբ անհատական մոտեցում գտնելը.
- առաջադրանքների կատարման մեջ սովորողի անկախության աստիճանը և ստեղծագործական բնույթը,

⁴ Пузыревский В.В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. М., 1973, էջ 94

⁵ Эстетическое воспитание в современном мире. Теория и практик эстетического воспитания за рубежом. М., 1991, էջ 126

Ուսուցչի խնդիրն ընկալման աշխատանքի առաջին փուլում երեխաներին օգնելն էր ձևակերպել իրենց վերաբերմունքը երաժշտական ստեղծագործության նկատմամբ, ակտիվացնել իրենց մտքերը երաժշտությունը լսելու ուղղությամբ: Երաժշտության ընկալման այս փուլում գերակշռում է նրա հուզական գնահատականը:

Երկրորդ փուլը կապված է ամբողջ երաժշտական ստեղծագործության կամ դրա մասերի վերալսման հետ՝ բովանդակությունը խորացնելու, երաժշտական արտահայտման անհատական միջոցները և նրանց դերը երաժշտական կերպար ստեղծելու գործում հասկանալու համար: Այս փուլը կապված է ընկալման վերլուծական հատկությունների ընդգրկման հետ: Ընկալման այս փուլում երեխաների երաժշտական մտածողության ակտուալացմանը կարող են նպաստել երաժշտական ստեղծագործության համեմատության, ինտոնացիոն-փոխաբերական վերլուծության մեթոդները:

Երաժշտական ընկալման կազմակերպման երրորդ փուլում ավելի վաղ առաջացած երաժշտալսողական պատկերացումները փոխազդում են երաժշտության վերլուծական: տարբերակված ըմբռնման հետ, որը տեղի է ունեցել ընկալման երկրորդ փուլում [4]: Երաժշտական ստեղծագործության ընկալման այս փուլում երեխայի լսողական փորձը ակտիվացնելու համար կարելի է օգտագործել երաժշտական ստեղծագործության իմաստը հասկանալու անձնական մեթոդը, որի նպատակն է երաժշտության ընկալման գործընթացում ըմբռնել երեխային սեփական զգացմունքներն ու փորձառությունները: Այս դեպքում երաժշտության ընկալման երրորդ փուլը գունավորվում է երեխայի անհատական վերաբերմունքով երաժշտական ստեղծագործությանը, նրա ներաշխարհի փոփոխություններով և համարվում է ամենակարևորը երաժշտական արվեստի նկատմամբ երեխաների գեղագիտական վերաբերմունքի (ճաշակի) դաստիարակման համար⁶:

Գեղագիտական ճաշակի զարգացման մակարդակի մեր կողմից առաջ քաշած ախտորոշումը ներառում է ճաշակի ձևավորման 5 ցուցիչ և արտացոլում է երաժշտական ունակությունների զարգացումը, բարոյական և գեղագիտական զգացմունքներն ու համոզմունքները, քանի որ այս հատկությունները կարևոր են գեղագիտական ճաշակի հաջող ձևավորման համար:

⁶ Асафьев В.В. О музыкально-творческих навыках у детей. Из истории музыкального воспитания. М., 1990, էջ 18:

Վերոնշյալ որակների գնահատումն արձանագրվել է յուրաքանչյուր աշակերտի համար առանձին՝ երաժշտության իմացությունը, անձանոթ ստեղծագործության ժանրի սահմանումը, որոշակի ժանրի բնութագրերի խորությունը, կոմպոզիտորի ճանաչումն ըստ ոճի, ըստ կյանքի որոշ դրվագների, գնահատվել է հինգ բալանոց համակարգով:

Գեղագիտական ճաշակի, գիտելիքների ձևավորման և դաստիարակության հմտությունների գնահատումը հաշվարկվել է ըստ աղյուսակ 1-ի⁷:

Աղյուսակ 1. Գիտելիքների գնահատում

Ընդհանուր միավորներ	Գեղագիտական ճաշակի գնահատում
23-25	Ստեղծագործական մակարդակ (բարձր)
19-22	Նախաձեռնողական մակարդակ (միջին)
15-18	Վերարտադրողական մակարդակ (ցածր)

Աշակերտների գեղագիտական ճաշակի զարգացման մակարդակը ստուգելու համար կազմվել են թեստեր, որոնց պատասխանները հանդիսացել են որակի զարգացման ցուցանիշ:

Երաժշտական ունակությունների գնահատման չափանիշներն են.

№	Մակարդակ	Չափանիշ
1	Ստեղծագործական մակարդակ (բարձր)	Երեխաները երաժշտությունը լսում են, մոռանալով վարժության մասին, և միայն երգը վերապրելուց հետո լուծում վարժությունը, առանձնանում են նպատակասլացությամբ, երաժշտության գեղագիտական ակտիվ ընկալման համապատասխանությամբ, հուզական և ինտելեկտուալ միասնությամբ, լսողական սենսացիաների տարբերակմամբ:
2	Նախաձեռնողական մակարդակ (միջին)	Աշակերտները սկսում են աշխատանքը երաժշտության մեկնարկից հետո մեկ բուպե անց, մինչդեռ նրանք շատ կենտրոնացած են, ուշադիր, մտածում են պատասխանների շուրջ, բայց դրանք ճշգրիտ չեն, նրանք չգիտեն թե ինչպես լսել երաժշտական հնչյունները, գտնել այն զգացմունքները, հույզերը որոնք հեղինակն է ներդրել:

⁷ Пузыревский В.В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. М., 1973, էջ 62

3	Վերարտադրողական մակարդակ (ցածր)	Աշակերտները հասցնելուն են մտածել մեկ-երկու կեսի շուրջ, բայց այնուամենայնիվ, աշխատում են մտածում, փորձում վերլուծել լսածը, կրկնօրինակում են ուրիշների պատասխանները՝ չունենալով սեփական կարծիք:
---	---------------------------------	---

2. Երաժշտության դասերին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման վերաբերյալ հետազոտական աշխատանքի ընթացքը և արդյունքները

Մեր հետազոտական աշխատանքի մանկավարժական նպատակն է որոշակի մանկավարժական պայմաններում բացահայտել, հիմնավորել և ապացուցել հանրակրթական դպրոցում աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման հնարավորությունը⁸՝

- հոգեբանամանկավարժական, հատուկ-երաժշտական գիտելիքների, հմտությունների միասնություն;
- երեխաներին սովորեցնելու տարբերակված մոտեցում (հաշվի առնելով զարգացման մակարդակը);
- խնդրահարույց իրավիճակների ստեղծում, որոնց լուծումը աշակերտներին թույլ է տալիս տեսնել ուսումնասիրվող նյութի գործնական նշանակությունը.
- սովորողների երաժշտական փորձի ձևավորում՝ լսելու, երգելու, ստեղծագործական առաջադրանքների կատարման միջոցով:

Հետազոտական աշխատանքի առաջադրանքները.

1. որոշել երաժշտության դասերին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման սկզբնական մակարդակը,
2. երեխաների կողմից տեսական գիտելիքների և գործնական հմտությունների համակարգի յուրացում,
3. գեղագիտական ճաշակի ձևավորման համար մանկավարժական պայմանների արդյունավետության ստուգում.
4. ստացված արդյունքների, եզրակացությունների և առաջարկությունների

⁸ Белинский Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. 2-е изд. М., 1973, էջ 54

մշակում.

Առաջադրված նպատակին և խնդիրներին հասնելու, ինչպես նաև մեր կողմից առաջ քաշված վարկածը հաստատելու համար իրականացվել է մանկավարժական հետազոտում, որին մասնակցել են գուգահեռ դասարանների աշակերտներ՝ 5 «Ա» (Ա խումբ) և 5 «Բ» դասարաններ (Բ խումբ): Բ խմբում անցկացվել են ավանդական երաժշտության դասեր, իսկ Ա խմբում՝ ըստ վերը նշված ծրագրին, սակայն աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորմանն ու զարգացմանը ուղղված հատուկ երաժշտական խաղերի և վարժությունների ներդրմամբ:

Հետազոտական աշխատանքի ընթացքում անցկացվել է 12 դաս: Այս դասերի նպատակն է ուսումնասիրել 5-րդ դասարանի աշակերտների գեղագիտական ճաշակի զարգացման սկզբնական մակարդակը, կիրառել երաժշտական կարողությունների զարգացման մեթոդների և տեխնիկայի մշակված համակարգը, որոնք անմիջական ազդեցություն ունեն գեղագիտական ճաշակի զարգացման վրա, բացահայտել կրթական գործընթացում ներդրված մանկավարժական պայմանների արդյունավետությունը՝ կապված գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և զարգացման հետ:

«Երաժշտություն» առարկայի առաջին հինգ դասերը նվիրված էին աշակերտների անհատականության որակի վիճակի բացահայտմանը՝ երաժշտության, ժանրի, երաժշտական կերպար ստեղծելու գործում նրանց դերի, երաժշտության մասին իմացություն, այս կամ այն կոմպոզիտորին կամ որոշակի ժանրին պատկանող ստեղծագործությունները տարբերելու ունակությանը⁹ [9]:

Վեցերորդից տասնմեկերորդ դասերն անցկացվել են երաժշտության դասերի մեր կողմից մշակված բովանդակային, կազմակերպչական և մեթոդական տեխնոլոգիաների կիրառմամբ՝ ուղղված գեղագիտական ճաշակի ձևավորման նպատակային կազմակերպմանը: Տասներկուերորդ դասը կատարված աշխատանքի արդյունքների վերլուծությունն է, համեմատությունն ու ընդհանրացումը:

Աշակերտների երաժշտական ունակությունների զարգացման մակարդակը որոշելու համար կիրառել ենք Ա. Վ. Օվչարովայի մշակած մանկավարժական

⁹ Шамина Л.В. Этнографическая парадигма школьного музыкального образования: от «этнографии слуха» к музыке мира // Преподаватель (Спецвыпуск «Музыкант-педагог»).- 2001.- №6, էջ 48

ծրագիրը, որը հիմնված էր խաղային առաջադրանքների վրա¹⁰.

Հարցաթերթ 1.

1. Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ է երաժշտությունը:
2. Ինչպիսի՞ երաժշտություն էք նախընտրում լսել: Ինչո՞ւ:
3. Ի՞նչ երաժշտական ոճեր գիտեք:
4. Արդյո՞ք բոլորը երաժշտության կարիք ունեն:
5. Ձեր ընտանիքը խոստ՞ւմ է երաժշտության մասին: Որքա՞ն հաճախ:
6. Ինչպիսի՞ երաժշտություն էք նախընտրում լսել ձեր ընտանիքում:
7. Երաժշտությունը կարո՞ղ է վատ ազդեցություն ունենալ մարդու վրա:
8. Ո՞րն է տարբերությունը «դասական» և «ժամանակակից» երաժշտության միջև:
9. Ինչպիսի՞ երաժշտությունը, ըստ Ձեզ, հայտնի կդառնա մի քանի տասնամյակ հետո:
10. Անհրաժե՞շտ էք համարում երաժշտության դասերը դպրոցական առարկաների մեջ ներառելը: Ի՞նչ է դա տալիս:
11. Երաժշտության ընտրությունը ազդո՞ւմ է մարդու բնավորության, նրա ապրելակերպի վրա:
12. Երաժշտության ո՞ր ոճերի, դարաշրջանների մասին էք խոսում դասարանում:
13. Ինչի՞ համար է դասական երաժշտությունը: Ի՞նչ է նա տալիս:
14. Ի՞նչ էք կարծում, երաժշտության դասաժամին անհրաժեշտ է խոսել ժամանակակից երաժշտության մասին: Ինչո՞ւ:
15. Ո՞վ է ազդել Ձեր երաժշտական ճաշակի ընտրության վրա:
16. Կկարողանայի՞ք հակառակվել ձեր ընկերներից շատերի ճաշակին և լսել այն երաժշտությունը, որը դուր է գալիս միայն ձեզ:
17. Ի՞նչ էք կարծում, երաժշտությունը կարո՞ղ է փոխել մարդուն: Ո՞ր ուղղությամբ:
18. Ի՞նչ էք կարծում, տարիքի հետ երաժշտական ճաշակը փոխվո՞ւմ է: Ինչի՞ց է դա կախված:
19. Ինչո՞ւ էք կարծում, ինչու երեխաների մեծ մասը նախընտրում է արտասահմանյան երաժշտությունը հայրենական երաժշտությունից:
20. Մեծահասակն իրավունք ունի՞ միջամտելու երեխայի երաժշտական ընտրությանը:

¹⁰ Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе.- М., 2004, էջ 98

Հարցաթերթ 2. Ժողովրդական և դասական երաժշտության իմացության մակարդակը բացահայտելու հարցաթերթիկ

1. Ո՞վ է հայկական առաջին օպերայի հեղինակը:
2. Ո՞վ է Արամ Խաչատրյանը:
3. Ո՞ւմ գիտեք ռոմանտիկ ուղղության կոմպոզիտորներից:
4. Ո՞ր ցիկլային ստեղծագործությունից է Է.Գրիգի «Առավոտ» պիեսը:
5. Ի՞նչ երգեր եք սիրում Բ. Օկուջավայի ստեղծագործություններից:
6. Ո՞վ է գրել հայտնի «Լուսնային սոնատի»:
7. Ո՞ւմ է Լ. Բեթհովենը նվիրել Լուսնի սոնատը:
8. Ո՞վ է համարվում ռեփ մշակույթի ստեղծողը:
9. Ի՞նչ ժամանակակից փոփ խմբեր գիտեք:

Երաժշտական ունակությունների բացահայտման հաջորդ փուլը կապված էր երեխաների մոտ երաժշտական մշակույթի ձևավորման մակարդակի բացահայտման հետ:

Հետազոտությանը մասնակցել է 14 աշակերտ: Փորձի համար մշակվել է հարցաթերթ, որի արդյունքներով բացահայտել ենք, թե աշակերտները ինչպիսի երաժշտություն են նախընտրում, և արդյոք դա ընդհանրապես գրավում է նրանց ուշադրությունը:

Երեխաների հետ անցկացված հարցումների և զրույցների միջոցով եկանք հետևյալ եզրակացության, որ երեխաները քիչ քան գիտեն ժողովրդական և դասական երաժշտության մասին, երբեմն ընդհանրապես չեն ընկալում այն: Դպրոցականների երաժշտական նախասիրությունները կապված են նրանց ընտանիքի սոցիալական կարգավիճակի հետ, որը որոշվում է ծնողների կրթության մակարդակով և նրանց զբաղմունքով: Բարձր կարգավիճակ ունեցող ընտանիքների երեխաները հաճախ առավել հասուն և սոցիալապես արժեքավոր վերաբերմունք ունեն մշակութային առարկաների նկատմամբ: Այս դպրոցականները դասական երաժշտությունն ընկալելիս 1,5 անգամ ավելի հաճախ են դրական հույզեր ցույց տալիս: Ինչ վերաբերում է ծանր ոռփին, ապա սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունեցող ընտանիքների աշակերտները մոտ բացասական գնահատականները դրսևորվում են երկու անգամ ավելի հաճախ, քան ցածր սոցիալական կարգավիճակ ունեցող

ընտանիքների աշակերտների մոտ: Երաժշտության ընկալումը կապված է նաև առաջադիմության հետ: Էնտուզիազմ և ինքնավստահություն ծանր ոռք լսելիս ունենում է գերազանց աշակերտների 18%-ը, միջին առաջադիմության աշակերտների 25%-ը և ցածր առաջադիմության 66%-ը: Վերջիններից ոչ մեկը բացասական հույզեր չի ապրում այս ժանրի ստեղծագործություններից: Բայց նման ապրումներ նկատվում էր գերազանց աշակերտների 20%-ի և միջին առաջադիմության աշակերտների 24%-ի մոտ: Կարելի է ենթադրել, որ այս ժանրն ունի հատուկ կոմպենսացիոն ֆունկցիա, որն արդիականացվում է կյանքի դժվարությունները կամ անհաջողությունները ապրելիս: Գերազանց ու միջին առաջադիմություն ունեցող աշակերտները հայկական ժողովրդական երգերին կրկնակի ավելի շատ դրական գնահատական են տալիս, քան նրանք, ովքեր վատ առաջադիմություն ունեն:

Հեղինակային սիրողական երգի առնչությամբ ամենաշատ դրական արձագանքները ստացել են դպրոցի հասարակական կյանքին ակտիվորեն մասնակցող երեխաները: Երաժշտական ժանրերի գնահատումը նույնպես կախված էր սեռից: Աղջիկների շրջանում դասական երաժշտությունը դրական է գնահատվում 1,5 անգամ ավելի հաճախ, քան տղաների մոտ: Ծանր ոռքը գնահատելիս նկատվում է հակառակ պատկերը: Ռոք երաժշտության դրական գնահատականը և նրա զգալի նախապատվությունը երաժշտական հետաքրքրությունների կառուցվածքում կարող են վկայել պաշտպանական ռեակցիաների գերակշռության մասին, որոնք կապված են դրական հույզերի փոխհատուցման հետ և դրանք չեն ստացվում շրջապատող իրականության հետ շփվելիս: Նույն ոչ ֆորմալ խմբին պատկանող դպրոցականներն ունեն նույն երաժշտական հետաքրքրությունները:

Որոշ ստեղծագործությունների պատկանելությունը տվյալ կոմպոզիտորին կամ ժանրին տարբերելու ունակության բացահայտումը, երաժշտական ստեղծագործության հիմնական տրամադրության երեխաների ըմբռնման մակարդակը ցույց տվեց, որ ոչ բոլոր երեխաներն են ճանաչում և տարբերակում Մոցարտի, Բեթհովենի, Արամ Խաչատրյանի և այլն ստեղծագործությունները: Ոչ բոլոր երեխաներն են կարողացել պատմել կամ առաջարկել, թե ինչ է ուզում ասել կոմպոզիտորը իր երաժշտությամբ, ինչ հիմնական գաղափարի էր իր կերպարի

ստեղծման գործընթացում, երաժշտական արտահայտման ո՞ր միջոցներն են ազդել ստեղծագործության այս կամ այն կերպարի ստեղծման վրա:

Երաժշտական այնպիսի ունակություններ բացահայտելու համար, ինչպիսիք են՝ երաժշտական լսողությունը (ինտոնացիայի մաքրություն), երաժշտական հիշողություն, երեխայի արտիստիզմ (երեխայի կողմից երգը ճիշտ էմոցիոնալ մեղեդիով երգելու կարողություն), ուրիշ, կիրառեցինք ավանդական մեթոդներ՝

- ուսուցչի կողմից գործիքի վրա կատարվող առանձին հնչյունների կամ կարճ մեղեդիական արտահայտությունների ձայնային կրկնություն,
- Երեխայի կողմից ցանկացած երգի մեկ կամ երկու պարբերության երգելը
- Դաշնամուրի վրա առանձին ձայներ գտնելը;
- կատարվող հնչյունները լսելու և մենկաբանելու ունակություն:

Ստուգելիս պարզվել է, որ երեխաներին կարելի է պայմանականորեն խմբավորել երեք խմբի՝ ըստ երաժշտական հատուկ կարողությունների.

1. առաջին օկտավայում երգող ձայնի փոքր տիրույթ ունեցող երեխաներ՝ զուտ ինտոնացիա առանց գործիքային նվագակցության,
2. անկայուն ինտոնացիայով երեխաներ,
3. երեխաներ, ովքեր ընդհանրապես չեն երգում:

Ախտորոշիչ փուլի արդյունքները հաստատեցին, որ 5-րդ դասարանի աշակերտների երաժշտական ունակությունների և գեղագիտական ճաշակի ցածր մակարդակի պատճառը ինչպես Ա, այնպես էլ Բ խմբերի բոլոր բաղադրիչներում ոչ միայն թույլ երաժշտական ունակություններն են, այլև երաժշտության դասերի թույլ մոտիվացիան և հաստատեց գեղագիտական ճաշակի արդյունավետ ձևավորման համար ուսումնական գործընթացում նոր բովանդակային և կազմակերպչական և մեթոդական պայմանների ներդրման անհրաժեշտությունը:

Ձևավորող փուլի վեց դասերը ներառում էին գործունեության բազմազան համադրություն՝ նվագախմբային և մենակատար երաժշտություն, տեսա-լսողական, պլաստիկ ինտոնացիայի մեթոդ, հուզական դրամատուրգիա (ռեինկարնացիա), կոմպոզիցիաների ստեղծման մեթոդ:

Ձևավորող փուլի երկրորդ դասից սկսած՝ յոթ հոգուց բաղկացած երկրորդ (Ա) խմբում երաժշտության դասերի կազմակերպումն ու անցկացումը տեղի ունեցավ մեր

կողմից մշակված բովանդակային, կազմակերպչական և մեթոդական տեխնոլոգիաների կիրառմամբ՝ ուղղված գեղագիտական ճաշակի ձևավորման խնդրի նպատակային կազմակերպմանը:

Գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և զարգացման արդյունավետությանը նպաստող մանկավարժական պայմանները ներառում են.

- աշակերտների արձագանքը կենդանի երաժշտությանը
- հավաքական երաժշտական գործունեության ընթացքում այլոց հետ միասնության վիճակ զգալու հնարավորություն,
- երաժշտության ազդեցությունը երեխայի հոգևոր աշխարհի վրա, նրա վերաբերմունքը, աշխարհայացքը,
- դասի հագեցվածությունը՝ ստեղծագործական տարբեր դրսևորումներով,
- աշակերտի կարողությունը իրեն որպես կատարող, ունկնդրող, կոմպոզիտոր զգալ,
- երաժշտության ուսուցչի ցանկությունը դասը կառուցելու և կազմակերպելու ստեղծագործական մոտեցումներով (հուզական դրամատուրգիայի մեթոդ և այլն),
- ինտերակտիվ ուսումնական միջոցների օգտագործում:

Երեխաների մոտ ընկալման զարգացումը, որը երաժշտական արվեստի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացնելու միջոց է ներառում էր հետևյալ փուլերը՝

- ծանոթություն երաժշտական ստեղծագործությանը (կենդանի երաժշտություն),
- ընկալման ուսուցում և անմիջական մասնակցություն ստեղծագործական գործընթացին,
- երաժշտության մասին ընդհանուր տպավորություն ստեղծելը (երեխան ստեղծագործությունը ճանաչում է հիշողությունից, ինքնուրույն վերլուծելուց),
- Երաժշտության հետ շփվելու անհրաժեշտության, երաժշտական արվեստի գործերի նկատմամբ կայուն հետաքրքրության ձևավորում:

Գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և զարգացման համար մենք օգտագործել ենք մեր կողմից մշակված առաջադրանքների և վարժությունների համակարգը: Դիտարկենք դրանցից ընդամենը մի քանիսը:

Վարժություն-խաղ 1 երեխաների գործիքային-տեմբրային լսողության զարգացման համար, ներառում է «երաժշտական գործիքներին ծանոթության» միջոցով երեխայի

ստեղծագործական դրսևորումների ակտիվացման մեթոդ: Նախ՝ երաժշտական գործիքների հետ ծանոթություն (անունը, օգտագործումը, երաժշտական նմուշները լսելը): Անունները և մնացած բոլոր տերմինները ուսուցչի ցուցումով կրկնվում են երգչախմբային պատասխանով: Գործիքի տեմբրային գունավորման բնույթը քննարկվում է կախված նվագելու եղանակից: Ցուցադրվում են գործիքներ, ներկայացվում է դրանց ձայնը: Ի վերջո հասնում ենք նրան, որ երեխաները փակ աչքերով միայն լսելով որոշեն, թե որ գործիքն է և բնութագրեն այն: Առաջադրանքն ավելի վառ և երևակայական դարձնելու համար կարող ենք երեխաներին հրավիրել «խոսել միմյանց հետ» գործիքների լեզվով: Երեխաների համար աշխատանքի այս ձևը ձեռք է բերում կենսական կոնկրետություն և ընդլայնում է ինտոնացիոն-տեմբրային լսողական ուղեբերը:

Մեթոդներ՝ տեսա-լսողական, հուզական դրամատուրգիա (ռեինկարնացիա), կոմպոզիցիաների ստեղծման մեթոդ, ստեղծագործական ունակությունների ակտիվացում:

Վարժություն 2. Հարստացնում է երեխաների երաժշտական փորձը:

«Կաքավի երգը» (եր.՝ Կոմիտասի), «Օրորոցային» (եր.՝ Վ. Ա. Մոցարտի) երգերն ուսումնասիրելիս երեխաներին առաջարկվեց ընտրել գործիքային նվագակցությունը հասանելի երաժշտական գործիքներից՝ ջութակ, թավջութակ, գիթառ, դիոլ, դուդուկ և այլն: Երեխաներն իրենք են ընտրում ցանկալի ձայնը և բացատրում իրենց ընտրությունը: Երեխաները ձայնային գործիքների վրա նվագելով՝ ընդգծեցին յուրաքանչյուր նախադասության առավել արտահայտիչ առանձնահատկությունները: Նման նվագակցությամբ երգը ձեռք բերեց նոր, ավելի հետաքրքիր հնչողություն: Կարևոր է նշել, որ չնայած երգը շատ պարզ է և կարելի էր սովորել կարճ ժամանակահատվածում, երեխաներին առաջարկված աշխատանքը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց, դասի մեջ մտցրեց խաղային, ստեղծագործական տարր:

Մեթոդներ՝ տեսա-լսողական, պլաստիկ ինտոնացիա, հուզական դրամատուրգիա (ռեինկարնացիա), կոմպոզիցիաների ստեղծման մեթոդ, ստեղծագործական դրսևորումների ակտիվացում:

Վարժություն 3 Օգնում է յուրացնել երաժշտական արվեստում տեսական գիտելիքները:

Մենք ընտրել ենք նյութի մատուցման այնպիսի եղանակներ, որոնք օգնում են երեխաներին ընկալել երաժշտության հիմունքները որպես հետաքրքիր խաղառաջադրանք՝ կիրառեցինք ինտերակտիվ ուսուցման միջոցներ: Վարժություններից մեկում երեխաները պետք է որոշակի ժամանակում խնդիրներ լուծեն՝ նոտաների գտնվելու վայրը ընդհանուր նոտաների շարքում: Միննույն ժամանակ, պատասխանների գնահատումը մեկնաբանվում է հենց ծրագրում ներառված դիտողություններով, ինչպիսիք են՝ «սա պետք է սովորեցնել», «լավ է», «սարսափելի» և այլն: Ավելին, երեխաները կարող են ոչ միայն տեսնել նոտաների գտնվելու վայրը, այլև միաժամանակ լսել դրանց ձայնը:

Մեթոդներ՝ տեսլսողական, ստեղծագործական դրսևորումների ակտիվացում:

Ձևավորման փուլում ստացվել են հետևյալ տվյալները: Երաժշտական կարողությունների զարգացման բարձր մակարդակ ունեցող երեխաներին բնորոշ է նպատակասլացությունը, երաժշտության համարժեք գեղագիտական ակտիվ ընկալումը, հուզական և ինտելեկտուալ միասնությունը, լսողական սենսացիաների տարբերակումը: Ներքին լսողությունը և երաժշտական ներկայացումները կապված են երաժշտությունը ներքուստ լսելու և զգալու ունակության հետ: Երեխաներն ընկալում են, գիտակցում են երաժշտության արտահայտիչ միջոցները, հասկանում են, թե ինչպես է կոմպոզիտորը հասնում ունկնդրի վրա երաժշտական կերպարի ազդեցության գեղագիտական էֆեկտին, պատճառահետևանքային կապեր հաստատում երաժշտական կերպարի հուզական բովանդակության և արտահայտչամիջոցների միջև:

Կային երեխաներ ովքեր այնքան էլ ճշգրիտ չէին իրենց պատասխաններում: Երևում էր, որ երաժշտությունը նրանց միայն մակերեսորեն է հուզել: Ինչ վերաբերում է մյուս երկու մեթոդների արդյունքներին, ապա կարելի է ասել, որ դրանք այնքան էլ գոհացուցիչ չեն: Երեխաները պարզապես չգիտեն, թե ինչպես լսել երաժշտական հնչյունները, նրանց մեջ չեն գտնում այն զգացմունքները, փորձառությունները, որոնք դրել է կոմպոզիտորը: Աշակերտների մեծ մասը կրկնօրինակում է ուրիշների պատասխանները՝ երբեմն չունենալով սեփական կարծիքը:

Հետազոտության երրորդ (վերջնական-ընդհանրացնող) փուլը ցույց տվեց, որ մշակված վարժությունների, գեղագիտական ճաշակի մակարդակի ձևավորմանն ուղղված առաջադրանքների իրականացումը, դրանց կիրառումը նպաստում է երեխաների երաժշտական ունակությունների զարգացման առաջխաղաղմանը:

Այսպիսով, հետազոտական աշխատանքների արդյունքները թույլ են տալիս անել հետևյալ եզրակացությունները՝

- գեղագիտական ճաշակի ձևավորումն ազդում է սովորողի երաժշտական մշակույթի զարգացման վրա,
- մանկավարժական գործունեության նպատակաուղղվածությունն անհրաժեշտ է գեղագիտական ճաշակի ձևավորման և երեխաների երաժշտական կարողությունների զարգացման համար,
- աշակերտների նկատմամբ մոտեցման տարբերակում (հաշվի առնելով զարգացման մակարդակը);
- խաղերի կիրառում
- խնդրահարույց իրավիճակների ստեղծում,
- աշակերտի երաժշտական փորձի ձևավորում՝ լսելու, երգելու, ստեղծագործական առաջադրանքների ինքնուրույն կատարման միջոցով:

Ա խմբում երաժշտական արվեստի գեղագիտական ճաշակի ձևավորման մակարդակի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ, ըստ բոլոր չափանիշների, գիտելիքների բարձր (ստեղծագործական) մակարդակը 29%-ից հասել է 43%-ի: Ցածր (վերարտադրողական) մակարդակը զգալիորեն կրճատվել է՝ 29%-ից մինչև 14%: Բ խմբում ևս երաժշտական արվեստի բնագավառում երեխաների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման մակարդակում զգալի փոփոխություններ են գրանցվել՝ եթե ախտորոշման փուլում եղել է գիտելիքների ցածր (վերարտադրողական) մակարդակ ունեւ աշակերտների 57%-ը, ապա վերջնական փուլում այդ թիվը նվազել է մինչև 43%: Այսպես, եթե Ա խմբում երաժշտական արվեստի նկատմամբ բարձր և միջին հետաքրքրություն ունեցող երեխաների թիվը կազմում է 86%, ապա Բ խմբում՝ 71%:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրելով աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման խնդիրը՝ եկանք այն եզրակացության, որ երաժշտության դասին անհրաժեշտ է ներառել հատուկ ընտրված վարժություններ և խաղեր՝ երաժշտական կարողությունների ձևավորման և զարգացման համար, քանի որ հենց սրանք էին այն մանկավարժական տեխնոլոգիաները, որոնք հանգեցրին աշակերտների գեղագիտական ճաշակի ձևավորմանը՝ որպես երաժշտական մշակույթի զարգացման պայմաններ: Այսպիսով, մենք հաստատեցինք ներածության մեջ մեր առաջ քաշած վարկածը:

Ներածության մեջ առաջադրված խնդիրները ևս լուծվել են՝

- . Ուսումնասիրել է գիտական և մեթոդական գրականություն այս թեմայով:
- Մշակվել և փորձարկվել է երաժշտության դասերին գեղագիտական ճաշակի ձևավորման գործընթացի հաջորդականությունը՝ հատուկ վարժություններ, խաղերի, մեթոդների միջոցով:
- Առաջարկվել և գործնականորեն հիմնավորվել են աշակերտների գեղագիտական ճաշակը բարձրացնող ծրագիրը:

Հետազոտական աշխատանքների արդյունքները ապացուցում են մեր կիրառած տեխնոլոգիայի առավելությունները ավանդական մեթոդների և տեխնիկայի համեմատությամբ, ինչը արտացոլվել է փորձարարական խմբի երեխաների գեղագիտական ճաշակի ձևավորման մակարդակի ցուցանիշների էական փոփոխություններով:

Գնահատման չափանիշներն էին

- ազգային, արտասահմանյան երաժշտության գանձարանին ծանոթանալու ցանկության առկայությունը՝ երեխաները մեծ ցանկություն ունենալու ուսումնասիրելու և արտահայտիչ, գեղեցիկ կերպով կատարելու համաշխարհային և հայրենական դասական և ժողովրդական երաժշտության ստեղծագործությունները, ուսումնասիրել երաժշտության տեսության հիմունքները,

- երգարվեստի, երաժշտական լսողության, երաժշտական և ռիթմիկ կարողությունների, երաժշտական գործունեության հմտությունների և կարողությունների զարգացում,
- նկատելիորեն աճել են երաժշտության ակտիվ-շարժիչային փորձը, ռիթմիկ վերարտադրման ճշգրտությունը, հմտությունների սիրապետումը, գործիքները նվագելիս շարժումների համակարգումը, երաժշտության բովանդակային կողմի և բուն երաժշտության վերլուծության գիտելիքները խորացել են, բարելավվել է այնպիսի որակը, ինչպիսին է զգացմունքային արձագանքումը:

Ամփոփելով վերը նշվածը, պետք է նշել, որ մեր կողմից մշակված վարժությունները պետք է օգնեն երաժշտության ուսուցիչներին իրենց գործնական աշխատանքում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Асафьев Б.В. О музыкально-творческих навыках у детей. Из истории музыкального воспитания. М., 1990.
2. Белинский Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. 2-е изд. М., 1973,
3. Бычков В. О задачах художественного воспитания // Пед. соч., т.4.- М., 1959.
4. Венгрус Л.А. Пение и «фундамент музыкальности». - Великий Новгород, 2000.
5. Ковин Б.В. О музыкально-творческих навыках у детей. Из истории музыкального воспитания. М., 1990
6. Коныратбай Т. Некоторые проблемы подготовки учителя музыки в условиях национальной аудитории.// В мире музыки: преподавание в школе, колледже и ВУЗе - 2004, №4.
7. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе.- М., 2004.
8. Пузыревский В.В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. М., 1973.
9. Раппопорт С. Природа искусства и специфика музыки.//Эстетические очерки. М., 1980.
10. Шамина Л.В. Этнографическая парадигма школьного музыкального образования: от «этнографии слуха» к музыке мира // Преподаватель (Спецвыпуск «Музыкант-педагог»).- 2001.- №6.
11. Эстетическое воспитание в современном мире. Теория и практик эстетического воспитания за рубежом. М., 1991.